Ця історія сталася на тодішній околиці Києва, тепер уже мікрорайоні, десь років тридцять тому. Але ще й досі живі свідки, які її пам’ятають, і коли їх запитати, то й розкажуть, кожен, звісно, по-своєму. Тож не знаю, наскільки достовірним буде цей виклад, хоч і намагався стояти найближче до правди.

I

Кожен новий день начинений подіями, мов динамітом. Поринаючи зранку в океан несподіванок, людина не знає, де вона зустріне наступну ніч: вдома, у дорозі, в лікарні, а може, й у в’язниці.

Тож чи міг передбачити Олександр Михайлович Костюк, що оцей лютневий, ясний та морозяний ранок, а точніше — оця зустріч із підлітком так несподівано й круто поверне всю його долю?

— Я не палив! Не палив!

Підлітка всього аж трусило. В чорних очах кипіла образа, губи посмикувались.

— Гаразд, я вірю тобі: ти не палив...

— А чого ж він зірвав шапку!.. Ще й ударив!..

Уся постать підлітка дихала обуренням. Непотрібні уже ковзани теліпалися в лівій руці, жалісно подзвонюючи один об одного.

— Добре, ми розберемось у всьому. Тільки не біжи так: ти ж бачиш, як мені важко за тобою угнатися.

Він і справді вже починав задихатись. У грудях шипіло, хрипіло, стогнало — бракувало повітря. Серце бухкало десь аж у скронях.

— Постій... Дай віддишуся...

Сперся на ціпок, дихав, як загнаний кінь. Сумно всміхнувся до підлітка, який уже налякано дивився на нього,

— Нічого... це зараз пройде.

Він майже одного зросту з підлітком, і такий же, мабуть, худющий. Тільки обличчя не червоне, а сіре — це він знав напевне. Жоден мороз не міг скрасити його сіре обличчя.

— Ну от... Тепер можемо йти.

Хотів поправити шарф — прикрити худу голу шию, але шарфа не було: оддав підліткові, щоб обмотав голову замість шапки.

Насилу умовив. Біг простоволосий, з наїжаченим "півником", поки й налетів на Олександра Михайловича. Не схотів повертатись за шапкою. Образа клекотіла у ньому, гарячі злі сльози тремтіли в очах.

— Гаразд, тоді я проведу тебе додому.

— Не треба!

— А шарф?.. Чи ти думаєш, що я тобі його віддам назовсім?

І підліток неохоче скорився.

— Як тебе звати?

— Максим. Он уже й наша хата... Нате ваш шарф.

— Ні, я зайду з тобою. Треба ж комусь тебе захистити? Чи як?

Хата маленька, не хата — халупа. Такі ставлять по дворах, де споруджують новий будинок. Тимчасово, щоб було де притулитись. Забилася в сніг, подалі од вулиці, несміливо кліпа невеликими вікнами. Із високого бовдура-— тонка цівка диму.

— Вдома є хтось?

— Мати.

— А тато?

— Тато вмер.

Темні сінчата, низенькі одвірки.

Кімната вся переповнена паром. Над ночвами застигла жінка: дивилася прямо на них. Потім висмикнула з сірої піни оголені руки, сплеснула у відчаї долонями:

— Знов щось накоїв?

Максим смикнувся відповісти, та жінка вже підступалась до нього:

— Признавайся!.. Признавайся, бо не знаю, що з тобою й зроблю!

Вона мов не помічала чужого чоловіка — бачила тільки сина. Обличчя підлітка враз замкнулось, приречено-впертий вираз закам’янів на обличчі.

— Я не палив!

— Господи, він щось спалив!

— Послухайте, дайте ж розповісти хлопцеві,— спробував втрутитись Олександр Михайлович, та жінка вже не чула ні його, ні сина. Гнівно кричала, і з того крику можна було довідатись, що у неї прокляте життя, що чоловік її, гіркий п’яниця, згорів од горілки, а тепер уже й син став палієм та бандитом. Вона все кричала, і в крикові тому було стільки наболілого та нагорьованого, що Олександрові Михайловичу раптом забракло повітря, зайшлось різким болем серце.

— Та замовкніть ви! — врешті не витримав він і гнівно смикнув жінку за руку.— Замовчіть!

Жінка одразу ж і вмовкла. Напружена, насичена розпукою и гнівом постать її враз обм’якла, очі погасли. Опустилася безвільно на табуретку, заплакала. І несподіваний той перехід од крику до мовчазного плачу вразив Олександра Михайловича більше, аніж лайка.

Підліток підійшов до матері, несміливо торкнув за руку:

— Ма... Ну, ма... Я ж не палив.

— Він і справді не палив,— ствердив Олександр Михайлович, хоч сам ще до ладу не знав, що ж там скоїлось,— Краще, ніж лаяти, давайте його послухаєм... Розкажи що там було.

Затинаючись, підліток став розповідати.

Всьому причиною була ковзанка. Величезна ковбаня що прилягала до двору відставника,— не од вулиці, а від городу. Хлопці розчистили її од снігу, намітили цеглинами двоє воріт, стали ганяти шайбу. Не обійшлося, звісно, без галасу, і тоді хазяїн двору, вискочивши з сокирою,

акуратно помережив крижане поле ровиками. Хлопці не лишилися в боргу: натягали під паркан хмизу й підпалили.

— Ти теж тягав хмиз?

— Ні, я про те й не знав.— Розповідь трохи заспокоїла Максима, губи його вже не трясуться.—Я вже потім підійшов...

— Максим каже правду,— підсумовує Олександр Михайлович. Ми повинні піти й забрати шапку.

— Я не піду! — одразу ж наїжачився хлопець.

— Ти нам і не потрібний. Ми підемо з твоєю матір’ю.

Жінка зводиться, мовчки почина одягатись. Дістає короткий чоловічий кожушок, велику поношену хустку. А в Олександра Михайловича вже розболілась голова: не так од крику, як од спертого, насиченого випарами брудної білизни повітря. Стало тісно в грудях, зашкребло в горлі.

Щоб не зайтися довгим, що рве груди, кашлем, вийшов надвір.

Стояв, жадібно вдихаючи запашне морозне повітря. До дна вимерзле небо іскрилося крижаним сонцем, по снігу невпинно стрибали мільйони наполоханих вогників. Слюдяний їх блискіт сліпив очі, самі собою злипались повіки. Сніг пересипався, як пересохлий пісок, дерева, закутані в іній, розпрамляли замерзле гілля.

З сіней, пригинаючись, вийшла Максимова мати. Повернулась до Олександра Михайловича, і на худому, передчасно зів’ялому обличчі несподіваною синявою сяйнули незгаслі ще очі.

"Вона, мабуть, була дуже красивою,— подумав Олександр Михайлович.— А зараз на неї страшно глянути... А на тебе?"

Й гірко всміхнувся.

II

Двір обгороджений двометровим парканом з товстих соснових дощок. Вони підігнані одна до одної так, що не лишилося бодай найменшої шпарки. А поверх дощок, на металевих стержнях, в три ряди посновано колючий дріт.

Це була справжня фортеця, розрахована на те, щоб нікого не впустити, ані випустити. Олександрові ж Михайловичу цей паркан нагадав інший, за багато тисяч кілометрів звідси.

— Ви не знаєте, як його звати?

— Не знаю. Знаю тільки, що з служби вигнали.

— З роботи?

— Еге ж. Тоді багато таких погнали.

— Що ж, спробуймо покликати.

Олександр Михайлович підійшов до замкненої хвіртки, постукав ціпком.

По той бік одразу ж озвався собака. Гавкіт не вщухав протягом усієї розмови з господарем, який не запросив їх до двору — сам вийшов на вулицю.

— Вам кого?

"Гаві Гав! Гав!"

Стояв перед ними, здоровенний, широкоплечий, в накинутій наопаш шинелі. У високій, із сірого смушку шапці військового крою. Шапка без кокарди, шинеля без погонів. "Розжалуваний",— усміхнувся про себе Олександр Михайлович.

— Це ви зірвали з хлопця шапку?

— А ви хто такий?

— Ось його мати,— ухилився од прямої відповіді Костюк.— Все пильніше приглядався до господаря двору: щось знайоме було в цій постаті, в непривітному обличчі. Де він стрічав цього чоловіка?

Жінка виступила уперед, і господар перевів важкий погляд на неї:

— Ваш хлопець?

— Ну, мій! — з викликом відповіла вона.

— Так-от: шапку не віддам!.. Не получите, поки не заміните попалені дошки!

— Але ж він не палив...— почав був Олександр Михайлович, та далі говорити не. міг: жінка знову вибухнула криком. Несла його, здається, в собі аж від дому і тільки й чекала, щоб їй відмовили. Наступала на господаря з перекошеним од гніву лицем, не давала тому й слова вимовити.

— А-а, пани прокляті! Погибелі на вас немає!..

В господаря одразу ж набрякло обличчя, великі важкі кулаки погрозливо заворушились, побіліли на кісточках, так він їх стиснув.

— Бодай би ти згорів разом із своїми дошками!.. Бодай би тебе земля поглинула!..

Жінка кричала й кричала, і здавалося, кінця-краю не буде тому крикові.

З сусідніх дворів почали виглядати цікаві. Тоді господар, люто плюнувши жінці під ноги, скочив у двір, грюкнув засувом.

— Оддай шапку, оддай! — молотила кулаками в дошки розпалена жінка.

— Годі... Ну, годі,— намагався одтягнути жінку од хвіртки Олександр Михайлович.— Люди ж он дивляться!

Гавкіт знову посилився. Хвіртка несподівано одчинилась, звідти чорною кулею вилетіла шапка, вдарила жінку в обличчя:

— Беріть свою шапку і забирайтеся геть!

Жінка нахилилась за шапкою, а Олександр Михайлович все дивився на зачинену хвіртку і напружено пригадував, де він стрічався з оцим чоловіком, чув оцей голос.

III

Враз сів на ліжку, схопився за груди, прошитий спогадом.

Задихнувся од болю. Біль народився під грудьми, якраз там, куди вцілив тоді кулак слідчого.

Його привели в кабінет уже на світанку, прямо із камери. До кімнати в незагартоване вікно заглядало сіре небо, а тут іще все дихало ніччю: електрична лампочка високо під стелею, стіл, широкоплеча людина, яки, нахилившись, щось швидко писала. Костюк бачив тільки чорну чуприну, парубоцьку чорну чуприну, що звисала майже до столу, закриваючи обличчя.

Ось слідчий мотнув головою, відкидаючи чуба назад, потер червоні, запалені очі. Обличчя його можна було б назвати грубим, коли б воно не було таке вродливе. Грубі риси оті дихали мужньою красою, і не одна жіночка, мабуть, оглядалась на нього, коли він ішов вулицею.

Мовчки, не відриваючи погляду од заарештованого, слідчий звівся, вийшов з-за столу. Став перед ним, малорослим, миршавим інтелігентиком, високий, дужий, ставний, весь налитий силою, весь із пружних м’язів, що розпирали на грудях гімнастерку. Засунув руки в кишені і, погойдуючись на носках, глузливо і довго дивився на Костюка. І коли той, знервований мовчанкою, що затягнулася, ворухнувся, слідчий висмикнув з кишені руку і щосили вдарив Костюка.

Це був майстерний удар, що ним міг би пишатися професійний боксер: під самісіньку "ложечку", в сонячне сплетіння. Удар, у який було вкладено всю вагу мускулистого дужого тіла, всю ненависть до контрреволюційної наволочі, через яку доводиться недосипати й гибіти надурочні години.

Ловлячи широко розкритим ротом повітря, Костюк звивався од несамовитого болю, що, вибухнувши під отим кулаком, пожбурив його на підлогу. Біль розтікався по тілу, роздирав груди, корчив руки і ноги, не давав ні вдихнути, ні видихнути.

Трохи постоявши над ним, слідчий пішов до столу. Подзвонив, наказав двом бійцям забрати заарештованого.

До камери його не вели — волокли попід руки...

Олександр Михайлович намацав нічник, натиснув на кнопку. Тьмяне червоне світло розлилося по кімнаті, вирвало з темряви меблі. Зі стогоном вдихаючи повітря і не помічаючи того стогону (так до нього вже звик), Олександр Михайлович блукав поглядом, шукаючи, за що б учепитися, аби вирватися з лабет болю, що й досі пік під грудьми. Але довкола було все знайоме, вивчене до дрібниць: письмовий стіл, крісло і плед на ньому, два стільці, стелажі з книжками, радіоприймач, невеликий гуцульський килим — і все. Повернувшись із Півночі, він не ганявся за гарнітурами, щоб обставити свою єдину кімнату. Волів витрачати гроші на кіно, книжки, театр: на все те, що ми звикли називати духовним життям. Знав, що йому вже недовго ходити по світу, тож і квапився обізнатись з усім, чого досягло людство у своєму культурному поступові. За ті неповних п’ятнадцять літ, що він провів по таборах та на засланні.

Бухикаючи, зсунувся з ліжка. Почовгав до столу. Підлога була холодна, аж крижана. А може, то в нього такі гарячі підошви?

Накапав у шклянку мікстури, гіркої, мовби полин, ковтнув, запив холодним чаєм. Знову ліг у ліжко, вмощуючись слабким, понівеченим тілом на високих подушках, щоб було легше дихати. Погасив нічник, випростав поверх ковдри руки, завмер.

Трохи полегшало. Не так пекло у грудях, приборканий кашель не виривався через горло назовні. Кублився десь аж на дні подертих легенів, збираючись із силами…

Як його пак зовуть?

Напружував пам’ять — не міг пригадати. Бачив тільки обличчя: молоде, вродливе, з червоними од безсоння очима. І кулаки. Важкі чавунні кулачиська з блискучою аж відполірованою, шкірою на кісточках,

з густими кущиками смоляного волосся. Щоразу, як заходив у той кабінет, перш за все дивився на його кулаки...

Як же його все-таки звати?

Бо Костюка слідчий називав просто і коротко: "гнида". Це вже під час останньої, парної, зустрічі.

— Отака гнида, а стільки довелося возитись!

Парні-непарні... Слідчий одразу ж навчив його відрізняти оті парні-непарні зустрічі одна від одної.

Під час другої, вже парної, зустрічі був сама ввічливість. Запросив сідати, запропонував цигарки.

— Дякую, не палю.

— Добре робите. А я, розумієте, як не кидав, усе не можу одвикнути.

Розмовляв як із приятелем, добрим старим приятелем. І коли б не біль у грудях, коли б кожен подих не давався з такою мукою, можна було б подумати, що ота зустріч просто-напросто приверзлася. Або наснилась в страхітливім сні.

Попихкуючи цигаркою та відганяючи делікатно димок, щоб не плив на заарештованого, слідчий повів ласкаву розмову про те, що їм уже все про нього відомо. Костюкові лишається тільки чесно зізнатись. Засвідчити, так би мовити, своє щиросердне каяття. Тим більше, що його провина не така вже й тяжка: дадуть од сили десять років, і то не у в’язниці, а в табори. Тайга, здорова робота на свіжому повітрі, прекрасна можливість загартувати свій організм. Він сам бт помінявся з ним залюбки, коли б не оця проклята робота. Вирватись із оцього кабінету, від оцих допитів, допитів, допитів, що забирають у нього всі сили.

— Я вже й рукою не можу володіти як слід! — показав праву руку.— Позбутися безсонних ночей. Хоч раз нормально виспатись. Повірте, я вже забув, яке й сонце! Вдень сплю, а вночі — от, як бачите... А там свіже повітря, дерева, пташки щебечуть... Курорту не треба!

Дивився на Костюка з такою прихильністю, наче той був йому рідним братом.

— Але ж я нічого такого не говорив!

— Говорили,— лагідно заперечив слідчий.— То ви просто забули. А от покопайтеся в пам’яті, пригадайте і все, як було, розкажіть. Я вам навіть підкажу, як вам уже так трудно згадати... Запишемо, розпишетесь і летіть вільною пташкою! — аж розсміявся на останній фразі.

Вмовляв, як нерозумну дитину, яка сама не знає, де її щастя. Врешті сказав:

— Гаразд. Ідіть, подумайте, а завтра ми з вами зустрінемось. Згода? — І потиснув йому ласкаво руку.

Наче од Костюка залежала наступна та зустріч.

І знову заболіло під грудьми. Олександр Михайлович застогнав, ворухнувся, розбурканий кашель одразу ж вчепився пазурами в легені. Сів і довго бухикав у згусклу, просякнуту нерадісними спогадами темряву.

Як він, отой слідчий, примудрився його ударити під час третьої зустрічі? Адже Костюк, щойно його завели та поставили посеред кабінету, обличчям до столу, відразу ж зрозумів, що на нього чекає. І коли слідчий одірвавсь од писанини та потер долонями обличчя, коли непоспіхом вийшов з-за столу, став навпроти нього, малорослого, немічного, з тонкою нервовою шкірою, Костюк одразу ж зрозумів, що

його зараз ударять. І прикрився руками, захищаючи груди: хай б’є куди завгодно, тільки не в груди!

Та слідчий, мабуть, щодня мав справу з отакими суб’єктами. Він не оддирав його рук од грудей, а вхопив лівою рукою за горло й щосили здушив.

І коли Костюк, задихаючись, учепився обома руками в його лівицю, слідчий знову стусонув його правою під груди.

Цього разу охоронцям довелося чекати набагато довше, поки заарештований трохи оклигає. І вони, вже звиклі до всього, спокійно розкурювали цигарки, що ними пригостив їх слідчий, і не дивились на людину, яка корчилася у них під ногами, звивалась розчавленим черв’яком.

Коли його тягнули до камери, то голова гойдалася мовби прив'язана, а очі були скляні й непорушні.

Під час четвертої зустрічі знову росли дерева, струмувало запашне свіже повітря, щебетали птахи і погойдували своїми ніжними головками квіти. І було вже готове заздалегідь написане зізнання, лишалося тільки поставити підпис.

Та він не підписував.

Чому все-таки так уперто він не хотів підписати?

IV

— Химочка!

Вигукнув це вголос, пригадавши нарешті прізвище слідчої о.

Свирид Йосипович Химочка.

Забувши навіть утертись (саме вмивався), ходив по кімнаті, знервований, збуджений, а перед очима стояв Химочка. Не цьогочасний, а на п’ятнадцять літ молодший, слідчий Свирид Йосипович Химочка.

Як він міг його забути? Адже ще тоді, коли його засудили, коли впекли десять років ув’язнення і п’ять позбавлення прав, дав собі клятву, якщо лишиться живий, розшукати Химочку.

Квіточки, пташечки, чисте повітря... Він наївся того чистого повітря по самісіньку зав’язку! По дванадцять, п’ятнадцять годин на чистому повітрі, при сорокаградусних морозах, в благенькому арештантському одязі, на скупій баланді. Чисте-чисте, незаймане чисте, тричі прокляте чисте повітря, на якому люди мерли, як мухи.

Як він іноді мріяв стрітися з Химочкою, вдихаючи оте чисте повітря!..

Раптом зупинився, мовби наткнувся на стіну. А що, коли помилився? Коли отой понурий тип зовсім не Химочка, тільки дуже подібний до нього?

Кинувся до одягу. Мусив негайно переконатись, що не помилився. Ухопив ціпок, вийшов надвір.

Сьогодні вже не так холодно, як учора. Мороз пересівся, небо заткане хмарами. Вздовж вулиці тонко посвистує вітер, обіцяє хурделицю. Поодинокі сніжинки пролітають мимо, як білі метелики, сніг уже не іскриться, а вологий і сірий.

Іти важко, ноги ковзають. Боляче дихати. Наче ота небесна вовна, ота хмаряна вата набилася йому в легені, не пропускає повітря.

Довго стояв, уважно роздивляючись обгороджений двір. Коли він тут осів? Мабуть, ще до того, як його вигнали з роботи.

Знову вразила подоба паркану до в’язничних мурів. Навіть металеві стрижні, що тримали колючий дріт, були загнуті по-тюремному — в двір.

З-за паркану визирав двоповерховий будинок. Видно було тільки другий поверх та високий дах, а також верхів’я плодових дерев, що росли в глибині, за будинком. Од вулиці ж стояв великий горіх химерної форми: все гілля — у двір, жодної гілки — на вулицю.

З сусіднього двору вийшов чоловік. У ватяних штанях, куфайці, з дерев’яною лопатою в руках. Ліве око у нього витекло, праве ж блимає гостро. Постояв, постояв, не витримав — підійшов:

— Вам кого надоть?

— Хочу дізнатися, хто тут живе.

— Свирид Йосипович Химочка... А ви йому хто?

— Та... ніхто... Просто знайомий.

— Не родич, знацця.

— Колись породичалися,— відповів Олександр Михайлович. А що чоловік все не відходив, то він його запитав:

— Багато, мабуть, живе?

— Е-е, це хадзяїн! — аж прицмокнув чоловік. Став розповідати, що в Химочки є і машина, й гараж, і мурований погріб... Одне слово — "хадзяїн"!

— А що ото за такий дивовижний горіх?

— Ото?.. Так то ж дітлашня підбирала горіхи, що на вулицю падали, то він гілля й поодрубував... А як же інакше?.. Їм дай тільки волю — всі сади обнесуть!

Чоловік нарешті пішов до себе у двір, а Костюк постукав у хвіртку.

Озвався собака. Згодом почулася важка хода. Олександр Михайлович зіщулився, ціпок затанцював йому в руці.

Не запросив у двір, хоч Олександр Михайлович і сказав, що має до нього справу. Вийшов на вулицю, причинив за собою хвіртку. Став навпроти Олександра Михайловича, високий, огрядний, у шинелі й шапці, у білих фетрових валянках, підшитих жовтою шкірою. Дивився зверху вниз.

— Що треба?

Спершись на ціпок, Олександр Михайлович не відривав од Химочки погляду.

Так, це Химочка. Постарілий, полинялий, пожований роками Химочка. Той же ніс, ті ж твердо зімкнуті губи, те ж важке підборіддя і ті ж самі очі. В яких навіки застигла підозра. Підозра до всього, що тільки живе, насмілюється рухатись довкола нього.

Тільки обличчя його, розповніле і якесь аж набрякле, було вже не красиве, а відразне.

Не змінилися тільки його кулаки. Такі ж важкі, мовби відлиті з чавуну, і ще густіше пучкувалось на пальцях волосся.

— То чого треба? — вже сердито перепитує Химочка.

Олександр Михайлович з усієї сили намагається втримати ціпок. Пропалюючи Химочку поглядом, запитав:

— Ви мене не впізнаєте?

Химочка вивчаюче дивиться на нього. Видно було, що не впізнавав. Врешті якийсь здогад промайнув у його очах, обличчя стало ще непривітнішим:

— Це ви вчора приходили?

— Приходив,— ствердив Олександр Михайлович.— Але ми зустрічалися з вами раніше. Набагато раніше...

— Коли саме?

— Майже вісімнадцять літ тому... Моє прізвище — Костюк. Олександр Михайлович Костюк. Ви мене допитували. В тридцять дев’ятому... Пригадуєте?

Вп’явся очима в Химочку. Хотів побачити, як страх розіллється по оцьому важкому обличчі, вибілить щоки, зламає тверду лінію губів.

Та обличчя Химочки лишилося таким же незворушним, як і було. Тільки щось ворухнулось на мить у очах. Досада — не досада, роздратування — не роздратування. Ворухнулося і відразу ж згасло. Подивився байдуже на Олександра Михайловича, коротко буркнув:

— Не пригадую.

І вже, простягнувши руки до хвіртки, сказав із раптовою злістю:

— Багато вас тоді було, контриків! Усіх не запам’ятаєш!

І зник у дворі.

Олександр Михайлович аж задихнувся. Було таке відчуття, наче його навідмаш ударили по обличчю. Оця незворушність, оця впевненість у власній безкарності. Він аж оглянувся за цеглиною, щоб пожбурити в оцей дім, в оці глумливо блискучі вікна.

Цеглини, однак, не було. Та й хіба могла біля двору такого "хадзяїна" валятись цеглина!

V

— Я зустрічався із вашою дружиною. Розповів їй про вашу поведінку. Вона дуже незадоволена вами. Дуже!

— Зоя!.. Дружина!..

Щоб не зрадити себе, Костюк щосили заплющує очі.

Химочка знову ласкавий та ввічливий (парна зустріч!). Умовляє, заглядає приязно в очі. Це ж так просто: підписався — і всі муки лишаться позаду!

"І не буде завтрашньої зустрічі!" — думає Костюк. Його пронизує жах. Дикий, тваринний страх перед отією, п’ятого, зустріччю.

Ще міцніше стуляє повіки, щоб не бачити аркуша паперу, де — "всього лише підпис, один тільки підпис". Примушує себе думати лише про дружину.

Голос слідчого повільно віддаляється, не свердлить уже мозок.

Думає про Зою. Не хоче, щоб вона стала дружиною ворога народу! Щоб од неї всі одвернулися, не приймали ніде на роботу. Не хоче!

Не хоче, щоб на його майбутню дитину впала ота страшна тінь. Щоб його дитина, яка ще й не народилася, коли стане дорослою, писала в анкетах, що батько — ворог народу.

— Бачу, що ми й сьогодні ні до чого не домовимось,— долітає до нього докірливий голос Химочки.— Що ж, до завтрього.— І вже до охоронців: — Одведіть його в карцер. Там сприятливіші умови для того, щоб думати.

Холодний, могильною сирістю пронизаний кам’яний мішок. Цементна підлога, окуті залізом двері, низька, як у склепі, стеля. Велика електрична лампа заливає світлом карцер, стіни — у спалахах крижаних зірочок. Костюк торкається пальцем — іній! На стінах, на дверях, на стелі.

За якийсь час він уже не міг знайти собі місця, Крижана вогкість пронизувала його до кісток, зуб не попадав на зуба.

Підпис! Всього тільки підпис!

І не буде завтрашньої, непарної, зустрічі. Отого жахливого удару під груди, якого він, здається, не переживе...

Костюк уже не ходить — бігає, розганяючи застигаючу кров. Бігає на місці, бо в кам’яному цьому мішкові не дуже розвернешся. Клацає вічко у дверях, глузливий голос командує:

— Ать-два! Ать-два! Лівою! Правою!

Наглядач. Розважається.

— Підпис!..

І свіже зігріте повітря, і птахи, й дерева, і квіти.

І вагітна дружина, яка не знатиме, куди подітися од ганьби. І майбутня дитина, якій доведеться писати, що її батько — ворог народу...

Олександр Михайлович знову намацує нічник: більше не може! Виразно бачить себе в отому кам’яному мішкові, охопленого розпачем, духовно зламаного, нікчемного.

Але ні, він не ввімкне світло! Додивиться все до кінця. Мусить! Повинен!

Він тоді щось надумався, зацькований отой чоловічок. Зриває із себе піджак, верхню сорочку, оголя худе тіло з посинілою гусячою шкірою, з кривавим синцем в нижній частині грудей. Типова шкіра інтелігентика, який усе життя берігся і кутався. Навіть руки боявся замочити, щоб не вхопити нежитю. Тож йому, отому чоловічкові, не так легко наважитись: притулитися спиною до крижаної стіни, що, мов гострим склом, усіяна зірчастими спалахами інею.

Притулився. Примерз...

Скільки пролежав у лікарні — не пам’ятає. Була висока температура, марення — все, що й належалося бути при гострому запаленні легенів.

І ось він знову сидить у кабінеті Химочки — жалюгідна подоба людини, виссана недугою істота з самої тільки шкіри й кісток. Все гойдається перед очима, і, хитаючись, то насувається, то одплива важка постать Химочки.

— Ти диви, який шустрий: надумався од мене втекти! — В голосі Химочки щире здивування, якась аж повага до впертого щиглика.— Тільки нічого у тебе не вийде. Ми і в могилі, треба буде, найдьом!

Не спокушає уже ані свіжим повітрям, ані співом птахів. По-діловому обіцяє переламати кожну кістку, потовкти кожен суглоб, якщо не підпишеться.

Костюк не має сумніву, що так воно й буде. І, зламаний, байдужий до всього, бере ручку...

Коли він дізнався про Зою?..

Олександр Михайлович знову тягнеться до нічника: надто важкий для нього спогад. Всі оці роки оминав його, гнав геть од себе, боявся діткнутись, як до свіжої рани. І знову наказує: не смій! І прибирає руку...

Бачить себе, постарілого, передчасно посивілого, в затишній світлиці, перед літньою жінкою — Зоїною матір'ю. Він нещодавно повернувся з заслання і оце ось насилу її розшукав. Та краще був би й не шукав!

Ніколи не думав, що слова можуть бути такими важкими. Падали на нього, як плити, грозили поховать під собою. Теща розповідала спокійно, якось аж байдуже — криком кричати хотілося од того спокою!

Коли його засудили, отой капітан, що робив у них обшук, пораїв Зої лягти в лікарню. Витравити плід ворога народу.

І вона лягла, бо вже й так добрі люди почали одвертатись. Тож треба було слухатись, якщо хочеш жити далі... Лягла й не встала: п’ятий же місяць пішов... Так їх обох і поховали...

"Скільки ж у тебе дітей, Химочко? Двоє, троє, четверо?.. І що б ти зі мною зробив, аби я убив твою дочку чи сина? Разом з дружиною..."

VI

Химочка цмулив пиво зосереджено й похмуро. Так, немов стерігся, щоб ніхто не заглянув йому до кухля. Вже одним своїм видом давав зрозуміти, що такому сміливцеві не поздоровиться.

І хоч у чайній було людно, ніхто чомусь не сідав коло нього.

Олександр Михайлович, побачивши вільний стілець, сів за два столи навпроти.

Був украй знервований. Горіло в грудях, сохло в горлі. Коли зійшов з електрички, відчув: не вип’є шклянки води — не дійде додому.

Пив холодну газовану воду обережними ковточками, не спускаючи гарячого погляду з Химочки. Дивився на його набрякле обличчя, на великі руки з чіпкими, дужими пальцями, що, наче клешні, оддирали од вобли янтарні шматки, непоспіхом несли до рота,— і ненависть пекла йому серце.

Вона була гостра, як ніж, ота його ненависть. І ранила поки що його, а не Химочку. Бо куди б не піткнувся — натикався на неї.

Химочка допив пиво, поставив кухоль. Хвилину посидів, мабуть роздумуючи, чи не випити ще, витер долонею рота. Загорнув у папір недоїдену воблу, засунув до кишені. Звівся, став протискатись поміж столами, ні на кого не дивлячись, ні з ким не вітаючись, хоч не могло бути, що він не стрічався з цими людьми. Коли проходив мимо Олександра Михайловича, у того аж затіпалися руки: ухопити ціпок, шморгнути його по виду. Здавив шклянку так, що аж звело пальці.

"Спокійно!.. Як сказав прокурор: удариш — будуть судити!"

Його оддадуть до суду, якщо насмілиться звести руку на Химочку.

Примусив себе допити воду, яка враз стала несмачною, аж відворотною. Почекав, поки Химочка одійде подалі, залишив чайну.

Надворі знову стояв мороз. Ще вчора затиснутий поміж хмарами простір розсунувся, роздався вшир і увись. Високо в небі гув реактивний літак, і за ним, за невидимим, текла срібляста ріка. Із сміхом, із галасом верталися з школи учні. Стрічні, наміть старі, йшли швидше, бадьоріше, гнані морозом. І в усіх на щоках вигравали рум'янці.

Тільки Олександр Михайлович нічого того не чув і не бачив. Заглиблений у свою суперечку з прокурором, од якого щойно повернувся, він все ще жив отією зустріччю.

"Позов!.. Вимагаєте порушити справу?.." Що ж, він його розуміє. "Тільки однієї вашої заяви не досить для того, щоб притягти до кримінальної відповідальності громадянина...— тут прокурор кинув погляд на заяву Олександра Михайловича.— Громадянина Химочку Свирида Йосиповича".

"Не досить?! — продовжує кипіти Олександр Михайлович, люто колупаючи ціпком утоптаний сніг.— Понівеченого життя не досить?.. Загубленої дружини не досить?.."

"Про це мало сказати — це треба ще й довести,— лунає заспокійливий голос прокурора.— От коли б ви привели свідків, представили документальні дані..."

Свідків!.. Він, отой прокурор, наче не знав, що Олександр Михайлович міг би розшукувати свідків хіба що по могилах. Розкопувати влежану землю, допитуватись у німих скелетів: "Пробачте, вас не допитував Химочка? Чи не могли б ви з’явитись на суд, щоб засвідчити проти нього?"

Документи! Де він їх дістане? Хоча б отой протокол допиту, написаний рукою Химочки... Де?..

Прокурор тут уже нічого не міг порадити.

"Тут ми з вами безсилі",— розвів безпорадно руками.

"Гаразд... Якщо ви такі вже безсилі, я із ним розправлюся сам! Стріну на вулиці й одшмагаю ціпком".

"Тоді мені доведеться притягати до карної відповідальності уже вас, — сказав прокурор.— Тільки я сподіваюсь, що ви не завдасте мені такої прикрості".

"Ич, який делікатний!.. А що б ти сказав, товаришу прокурор, якби тебе узяли та й поміняли зі мною місцями?"

"Гаразд. Ну його к бісу, цього прокурора! Пошукаємо правди вище".

VII

Учора знову зустрів Химочку. Йому таки везе на ці зустрічі!

Пізнав його ще здалеку. Міг би розгледіти одразу в найгустішому натовпі, серед сотень людей. Зрозумів би, що то Химочка, по раптовому поштовхові в груди, по спалахові, пекучої ненависті. По тому, як у його серце встромляється ніж. Холодний, як лід, гострий, як бритва.

Стояв, задихаючись, а ціпок танцював у руці, як живий.

Химочка просунув мимо, хоча б тобі що! Не міг не помітити, адже ледь не торкнувся його полою шинелі, однак жоден м’яз не ворухнувся на кам’яному обличчі. Оминув, мовби стовп або цеглину.

Ніс у сітці хліб: пів-"українського", пів-"арнаутки", два батони.

Всі п’ятнадцять років він з дня у день носив отак хліб. Набирав, "скільки хочу", ніс, "скільки можу",— скільки потрібно було йому, дружині, дітям, собаці. Навіть під час війни він не дуже економив той хліб. В усякому разі, йому не доводилось труситися над тюремною пайкою. Виваженою до грама, обрізаною до крихти пайкою хліба, що належалась "зекові", контрикові, табірному невільникові.

Весь день, аж до повернення у табір, світив кожному отой кусень виваженого хліба. Ті, хто запровадив такий порядок — видавати денну пайку хліба після роботи увечері, мабуть, зуби проїли на психології ув’язненого. Знали: якщо і може щось протримати його протягом безконечного дня, то це тільки мрія про денну пайку хліба.

Чи не тому більшість "зеків" помирала вночі?

Але того дня щось загальмувалося в добре налагодженій табірній машині. Випало якесь коліщатко, і їм уранці, перед тим, як виганяти на роботу, разом із баландою видали денну порцію хліба.

Костюк розрізав свою пайку навпіл. Половину із’їв з баландою, половину лишив на вечір. Засунув якомога глибше за пазуху, вийшов із табору.

"Зеки" цього табору були розконвойовані. Самі йшли на роботу, самі поверталися. Та й нащо їм ота охорона? Тайга, морози, сніги стерегли їх краще од будь-якої сторожі, А з весни — непролазні болота.

Коли треба було когось покарати, його просто-напросто не пускали у табір. "Походи, потанцюй, повий із вовками!" І на ранок під ворітьми лежав уже закостенілий труп.

Костюк брів вузькою стежиною, пробитою поміж глибоких снігів, брів і нічого не бачив. Отой кусник хліба, що лежав за бушлатом на грудях, уособлював йому зараз весь світ. Все сучасне й майбутнє зосередилось у черствому каваликові, що його він не проміняв би на все золото світу.

Раз по раз торкався рукою, намацував, чи не загубив. І, обдурюючи самого себе, переконуючи, що він не помічає навіть, одщипував крихту по крихті, клав до вічно порожнього рота…

Схаменувся. Ударив щосили по руці, що знову тягнулась під бушлат. З’їсть зараз, а потім що? Увечері, завтра вранці? Як переживе завтрашній день?

Спіймав свою руку на тому, що вона вже несла до рота крихітку хліба. Зупинився, безпорадно оглянувся: відчував, що не донесе хліб навіть до лісосіки. Побачив пеньок, що витикався з-під снігу, звернув до нього. Дістав з-за пазухи общипаний кусень, борючись з нелюдським бажанням укусити хоч раз, похапцем заховав під пеньок. Замаскував, щоб ніхто не знайшов: "зеки" — народ тертий, обов’язково провірять, для чого людина звернула із стежки, не поберегла свої до крихітки виважені сили...

Чим далі відходив, тим повільнішою ставала його хода. Кусень хліба, що лежав під пеньком, притягав, як магніт, хапав за обтріпані поли бушлата, за обмотані ганчір’ям ноги. Він ще кілька кроків ступив відчуваючи: як зупиниться, то не витрима — поверне назад…

І він таки зупинився. І побіг назад...

Їв разом із снігом. Жадібно, запихаючись, давлячись. Не помічав навіть сліз, що замерзали на худющих неголених щоках...

"Химочко, Химочко, чим ти розплатишся за мої тюремні пайки? Якою ціною?.."

VIII

— Я ж вам казав! А ви знов за своє.

— Я їх не просив пересилати мою заяву до вас.

— Ну що накажете мені тепер робити? Що мені їм відповісти?

— Повідомте, що я задовольнився вашим роз’ясненням. І нікуди більше не писатиму.

IX

Ще одна зустріч з Химочкою. Посеред засніженої вулиці, недалеко від його двору.

Цього разу Химочка не пройшов мимо Олександра Михайловича. Став йому на дорозі ж, завів руки за спину. Темні очі зупинилися, похмуро й неприязно, на маленькому обличчі Олександра Михайловича.

— Пишеш? Суду добиваєшся?.. У-у, гнида!

Швидко оглянувся, і не встиг Олександр Михайлович підняти ціпок, як важкий кулак садонув його знову під груди.

Він не розучився бити, цей Химочка: поцілив точнісінько туди, куди вціляв вісімнадцять літ тому. І так же, як і тоді, пожбурений ударом на землю, у сніг, звивався од несамовитого болю Олександр Михайлович, хапав широко розтуленим ротом повітря.

Цього разу теж обійшлося без свідків. І жінка, яка вигулькнула з провулка та наткнулася на Олександра Михайловича, так і не зрозуміла нічого.

— Що з вами?

Метушилась довкола, налякана, стривожена.

— Нічого. Це минеться...

Олександр Михайлович, лежачи на боці, загрібав у пригорщу сніг. Ковтав, гамуючи кров, що полилася горлом. Весь сніг довкола забризканий кров’ю так, немов когось тут зарізали.

— Я викличу "швидку допомогу".

— Не треба... Поможіть краще звестись...

Без неї він так би й не встав. Трусяться ноги, підламуються в колінах, голова йде обертом. Сніг то білий, то червоний, то чорний. Хочеться знову лягти. Лягти і забутись...

Кров, здається, вгамувалась. Хоч солоний присмак у роті не проходив.

— Де мій... ціпок?

І коли жінка його відпустила, щоб принести ціпок, він ледве не впав. Тоді вона підвела його до паркану:

— Постійте отут, поки дістану... І навіщо ви його аж туди закинули?

Провела додому: навіть чути не хотіла, щоб він ішов сам. Допомогла скинути пальто, пішла лише тоді, коли він сказав, що йому вже полегшало.

Застогнавши, ліг на ліжко. У костюмі, в черевиках, Боявся, що як нахилиться їх розшнуровувати — упаде.

Ох, як важко дихати! Як пече в грудях!

Як він його назвав! Гнидою? Гнида і є! Тебе можна вбити, розтоптать, аби лиш не було свідків...

Під вікном загула машина. У сінях затупотіло, загупало.

— Можна?

Лікар! У білому халаті під зимовим пальтом, з великою сумкою. Жінка таки викликала "швидку допомогу"!

— То що з вами сталося?

Лікар уже підсунув стілець, сів. Ловить його руку, щоб перевірити пульс.

— Нічого особливого, йшов, упав і вдарився...

— Де вдарились?

— Здається, отут.

Лікареві обов'язково пече подивитись. Примушує його роздягтися, допомагає зняти піджак і сорочку.

— Ого!.. Тут такий синячище, наче ви зіткнулися з самоскидом! Як це ви так примудрились?

— Примудрився,— відповідає Олександр Михайлович натомлено.— Примудрився, і все.

Лікар зрозумів, що потерпілому не до розмови. Вислухавши та обмацавши, пропонує забрати його в лікарню.

Олександр Михайлович не погоджується. Боїться, що як ляже до лікарні, то вже звідти не вийде. Винесуть. А він за всяку ціну повинен стати на ноги...

— Тоді я вам випишу ліки,— здається лікар.— Порошки — пити тричі на день, свинцеву примочку... І лежати!.. У вас є кому за вами доглянути?

— Є,— пригадав Химочку Олександр Михайлович.

— Я передам вашому дільничному лікареві, щоб він до вас зайшов. Видужуйте.

— Дякую... Бувайте здорові! — Ледь не додав: "І щоб ніхто вас не бив!" — але побоявся, що лікар не зрозуміє.

Того ж дня приходив дільничний міліціонер. Чи не лікар повідомив про підозрілий синець? Од нього пахло холодом, шинельним сукном, ремінняччям.

— Старшина Малинчук! На предмет составлєнія акта!

Молоде червонощоке обличчя дихає службовою запопадливістю, непохитною рішучістю докопатись до істини.

— Так хто наніс вам побої?

— Ніхто! — роздратовано відповідає Олександр Михайлович: Химочка віднині належить тільки йому! — Я сам ударився. Упав на цеглину.

Спантеличений старшина засунув блокнот до сумки.

— Тоді здравія желаю!

Козирнув, пішов.

А Олександр Михайлович уже думав про Химочку. Бачив його перекошене от люті обличчя, налиті кров’ю очі.

І ненависть, що досі кипіла в ньому, враз затужавіла, стала твердою, як криця.

Він уже знав, що зробить із Химочкою.

X

Продавець комісійної крамниці розхвалював набої так, наче то були його улюблені діти.

—Їх споряджав найкращий мисливець... Подивіться, як акуратно підігнані. На жодному заводі так не зарядять!

— Гаразд, я беру.

— Тоді вдалого вам полювання! Ні пуху ні пера!

Не послав за мисливською традицією під три чорти. Опустив важкі набої до кишені, всю дорогу перебирав їх у руці. Прийшовши додому, виставив акуратно на стіл. Став роздивлятись.

З картонних, акуратно завернутих окраїн, як із смертельних гніздечок, виглядали тупоносі жакани. Страшна сила наїлася в них. Могли розтрощити найміцнішу кістку, повалити наймогутнішого звіра. Запросто могли убити й людину.

Обережно нахилився (все ще боліло в грудях), витяг з-під ліжка двоствольний обріз.

Ще тиждень тому це була мисливська рушниця. Шістнадцятого калібру, довоєнного випуску.

Привіз її з Півночі. Вже після табору, на засланні, купив у одного вільнонайманого за великі гроші: не стільки для того, щоб полювати, скільки для того, щоб відчути себе знову людиною. І коли був реабілітований, коли збирався на Україну, то захопив із собою й рушницю.

За той час, поки лежав у ліжку, продумав усе. До дрібниць. Навіть те, що рушниця може викликати підозру: кого збирається вполювати оцей чоловік серед білого дня на вулицях міста?

То була каторжна робота: перегризти пилкою товсті сталеві стволи. Прив’язав рушницю до бильця ліжка і кілька день терпляче чиргикав по сталі.

Та лишилося позаду й це. Ось вона, його зброя, з обрізаними стволами і ложем, яку легко сховати під полу пальта.

Переломив куці стволи, заклав два набої в патронник.

Все! Яке тепер буде обличчя у Химочки, коли вони віч-на-віч зійдуться на вузенькій доріжці?

XI

Ту ніч майже не спав. Довго, безкінечно довго текла темінь за вікнами, і йому вже починало здаватись, що кінця-краю не буде нічній отій повені.

Врешті кімната наповнилась передранковою сірістю. Більше лежати не міг: звівся, умився холодною водою, заварив міцну каву. "А обідатиму вже у в’язниці..."

Після сніданку старанно поголився, одяг чисту білизну, новий костюм. Одпоров праву кишеню пальта, узяв ще з вечора наготовану зброю. Перед тим, як назавжди залишити кімнату, обернувся, обвів її тужливим поглядом.

Охайно застелене ліжко, стіл, стільці, стелажі з книжками. Тут він прожив неповні три роки, всі оці предмети стали йому близькими, повсякденно зливаючись з його побутом. І на думку про те, що хтось інший, чужий, поселиться в ній кімнаті й користуватиметься оцими предметами,— на саму лише думку про це його здушило за горло.

Рвучко одвернувся, вийшов надвір.

Стояв ясний морозяний ранок — точнісінько такий, як на початку цієї історії. Так же чисто й червоно світило сонце на сході, ті ж високі дими тягнулися з димарів до високого неба, той же іній розпушувався на деревах, рятуючи їх од морозу. І так же само порипував під ногами сніг, плавився мільйонами вогників. Усе було таке, як і тоді, тільки він, Олександр Михайлович Костюк, був уже іншим. І тому зовсім по-іншому сприймав усе, що діялось довкола.

Сьогодні — неділя, отже, Химочка уже базарює. Ходить від рундука до рундука, вибирає, прицінюється, довго й затято торгується. Й обзиває усіх сільських жінок перекупками, спекулянтками, ворожими елементами.

— Товариша Сталіна на вас немає!

Наче він, Химочка, уособлює Радянську владу і не поступитися йому гривеником-другим — усе одно, що стріляти в наш лад.

Набивши два кошелі, підійде до рундука з вином. Хоч там і тверді ціни (торгують бессарабські колгоспники), і він не вперше п’є, однак і тут спитає, почім, наче щоразу сподівається, що вино подешевшало. Довго цідитиме з склянки вино, видушуючи з неї всі смакові якості, а на обличчі його буде написано: проходь, чого витріщився?!

І вже потім рушить з базару.

Чим ближче підходив Олександр Михайлович до базарної площі, тим густіше ставало довкола люду і тим більше він хвилювався. Боявся, що всі оці люди стануть йому на заваді, накинуться, виб’ють зброю із рук. Тому й вирішив не йти до самого базару. Химочка повертатиметься тільки цією вулицею, він його побачить ще здалеку і встигне приготуватись.

Підійшов до телеграфного стовпа, удав, що читає густо наклеєні на ньому оголошення. Їх здирали майже щоденно, і так само вперто появлялися інші. Ввіткнув перед собою ціпок, як на дуелі. Міцно, до болю в руці, стиснув обріз…

Він! Сіра смушкова шапка появилася в кінці вулиці, попливла понад головами людей. Серце гупнуло глухо й тривожно. А потім застукотіло, наче заведене. Стало важко дихати, гаряча хвиля вдарила в очі. Шапка все ближче й ближче. Висока широкоплеча постать, сіра шинеля, два великі кошелі, білі фетрові валянки, обшиті жовтою шкірою...

Серце вже не стукотить. Гупа рівно і сильно, а очі стають сухі та блискучі. Олександр Михайлович примружує повіки, лишаються тільки вузенькі, як леза ножів, щілини.

Уже добре бачить Химочку. Бачить його завжди насуплені брови, обвислий ніс, важке підборіддя. Бачить жилаві руки (Химочка ніколи не носив рукавиць), порослі густою вовчою шерстю. І важкі, до верху наповнені кошелі.

Намітив загублену кимось картоплину, що лежала за десяток кроків. І коли Химочка дійшов до тієї картоплини і наступив на неї, Олександр Михайлович висмикнув з-під поли обріз, звів курки... Той сухий металевий звук привернув увагу Химочки. Він побачив Костюка і зрозумів, що той збирається зараз зробити...

Химочка так різко крутонувся, що аж кошелі злетіли вгору. Ввібравши голову в плечі, прудко побіг в бік базару, і кошелі летіли за ним. Довга шинеля черпала полами сніг, з-під валянок вилітало ошмаття снігу. Й Олександр Михайлович, крикнувши: "Стій!",— спустив обидва курки.

Химочка падав повільно і довго. Час немов зупинився, застиг, а жіночий пронизливий вереск, що вибухнув разом із пострілами, все лящав і лящав. Лящав так нестерпно, що Олександр Михайлович оглянувся і побачив міліціонера.

Олександр Михайлович ступив йому назустріч, простягнув непотрібний тепер уже обріз. І міліціонер, подумавши, що той цілиться в нього, вистрілив раз, вдруге, утретє...

Останнє, що побачив, помираючи, Олександр Михайлович, було високе крижане небо і примерзле до нього сонце, яке швидко згасало.

XII

Химочку ховали урочисто і пишно: з вінками, з духовим оркестром, в центрі кладовища, недалеко од входу. Олександра ж Михайловича

повезли прямо із моргу в сяк-так збитій труні та й зарили над яром, аж у кінці кладовища.